

Nadere Reformatie - Godzaligheid boven geleerdheid

W.J. op 't Hof

Dit materiaal is onderdeel van het compendium christelijk leraarschap dat samengesteld is door het lectoraat Christelijk leraarschap van Driestar hogeschool. Zie ook www.christelijkleraarschap.nl.

Samenvatting	In dit artikel gaat over de visie op onderwijs van de drie vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie, te weten Teellinck, Koelman en De Swaef.
Bronvermelding	Hof, Dr. W.J. op 't (2005) Nadere Reformatie - Godzaligheid boven geleerdheid. In: Perspectief op leren, verkenningen naar onderwijs en leren vanuit de christelijke traditie (pp. 81-96) Gouda: Projectgroep Leren in perspectief.
Thema *	Onderwijs
Gebruik **	Hoofd
Plaatsingsdatum	2005
Gerelateerde artikelen	n.v.t.
Trefwoorden	Godzaligheid, benoemingsbeleid, tucht, kennisverwerking

* In het compendium wordt al het materiaal verdeeld over de acht thema's van christelijk leraarschap: *onderwijs, inspiratiebronnen, leraar, leerling, leerstof, didactiek, schoolteam, leidinggevend*.

** Het materiaal kan gebruikt worden als onderbouwing en visievorming (*hoofd*), bezinning en reflectie (*hart*) of biedt concrete handreikingen en voorbeelden (*handen*).

Nadere Reformatie

Godzaligheid boven geleerdheid

W.J. op 't Hof

1. Inleiding

De Nadere Reformatie was een geestelijke hervormingsbeweging die erop gericht was alle gebieden van het menselijk bestaan te doordringen van het beslag van Gods Woord. Het ging de nadere reformatoren erom dat vanuit de in- en doorleving van de gereformeerde leer het menselijke bestaan in al zijn facetten gestempeld zou worden door vroomheid en dat het kerkelijke, maatschappelijke en politieke leven tot verheerlijking van de Heere zou zijn. Het totalitaire karakter van dit ideaal impliceerde uiteraard ook het onderwijs. In die zin horen onderwijzen en leren enerzijds en de Nadere Reformatie anderzijds bij elkaar. Gezien het religieuze karakter van zowel het uitgangspunt als de doelstelling van de Nadere Reformatie is het a priori niet te verwachten dat zij specifieke aandacht aan het onderwijssysteem en aan leervormen als zodanig schenkt. Zeker niet als we bedenken dat degenen die de hervormingsprogramma's ontwikkeld en gepubliceerd hebben, met name Willem Teellinck (1579-1629) en Jacobus Koelman (1631-1695), predikanten waren. Er is één geschrift bekend dat uit de sfeer van de Nadere Reformatie stamt en dat geschreven is door een schoolmeester: *De Geestelycke Queeckerije/ Vande ionge Planten des Heeren/ op datse mochten werden Boomen der Gerechtigheydt/ ten pryse des Alderhooghsten/ cieraed van syne voor-Hoven/ ende der Planten behoudinge: Ofte Tractaet vande Christelycke opvoedinghe der Kinderen* (1621), opgesteld door de Middelburgse schoolmeester Johannes de Swaef (1594-1653), die in de invloedssfeer van de vader der Nadere Reformatie Willem Teellinck verkeerde. Men zou verwachten dat De Swaef uit hoofde van zijn beroep het onderwijs en het leerproces aan de orde zou stellen, maar in feite geeft hij nauwelijks meer dan een pedagogische handleiding. Tenslotte is nog van belang de boekstaving van de rede die Gisbertus Voetius (1589-1676) als professor in de theologie en als spil van de Nadere Reformatie de zondag vóór de opening van de universiteit van Utrecht in 1636 heeft uitgesproken: *Sermoen Van de Nutticheydt der academien ende scholen, mitsgaders der Wetenschappen ende Consten die in de selve gheleert werden.*

Onze eerste conclusie moet derhalve zijn dat de Nadere Reformatie het onderwerp van dit referaat nooit apart aan de orde heeft gesteld. We zullen dan ook rondtrekkende bewegingen moeten maken om er achter te komen of er binnen de bewuste gereformeerde vroomheidsbeweging iets over het onderwerp te berde is

gebracht en zo ja, wat dat dan inhoudt. In het volgende worden achtereenvolgens aan de orde gesteld: de visie van drie vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie, te weten Teellinck, Koelman en De Swaef, een samenvatting daarvan, en de visie van de Nadere Reformatie in de praktijk. Afgesloten wordt met twaalf actualiserende stellingen.

2. De visie van de Nadere Reformatie op het onderwijs

2.1 Willem Teellinck

Het eerste veelomvattende programschrift van de Nadere Reformatie is van de hand van Willem Teellinck en kwam in 1627 uit onder de titel *Noodwendigh ver-toogh, Aengaende den tegenwoordigen bedroefden Staet/ van Gods volck*. Het werk bestaat uit zeven boeken. In het eerste boek laat de auteur zien dat de huidige ellende slechts te weren is als de zonden geweerd worden. In het tweede behandelt hij de in zwang zijnde zonden. Het vierde hoofdstuk van dit tweede boek heeft het misbruik van de burgerlijke dingen tot onderwerp.

Als eerste brengt Teellinck de scholen ter sprake. Hij klaagt dat in vele dorpen en steden schoolmeesters aangenomen worden “die noch selve beter behoorden Schole te gaen/ om te leeren de gronden der Religie ter dege te verstaen/ oft jmmers die beter te beleven/ dan vele doen”. Hij vervolgt: “gelt oock niet inde versorginge der Scholen/ jonste ende faveur/ wel dickwils veel meer/ dan goede gaven/ ende Godsalicheyt? ende wort soo niet onse jonghe jeucht/ over geleverd inde hant van sulcke/ welcke door haer quaet exempel/ die jonge spruytkens verwringen/ tot onuytsprekelijcke schade van Gods Kercke/ ende van ons weerde Vaderlant?” (46b, 47a). Het is in de lijn van de sociale bewogenheid die zowel in het Oude als Nieuwe Testament sterk naar voren komt, dat hij het hekelt dat met name armenscholen en weescholen veronachtzaamd worden. Ook de universiteiten ontkomen niet aan zijn kritiek. Terwijl die kwekerijen van godzaligheid, zedigheit, matigheid, nuchterheid, kuisheid en eerbaarheid zouden moeten zijn, wordt daar dikwijls grotere losbandigheid dan elders gevonden. Het is duidelijk dat Teellinck als eerste vereiste voor onderwijzend personeel ziet dat het niet alleen kennis heeft van de leer die naar de godzaligheid is, maar dat het die leer ook op exemplarische wijze uitleeft en voorleeft.

Ook aan de zijde van de ouders signaleert Teellinck een ernstig probleem. Zij kunnen het niet verdragen dat hun kinderen zowel op de lagere als de hogere scholen naar behoren gekastijd en getuchtigd worden. Dit is het fundamentele bederf van die scholen, aangezien het onderwijzend personeel “alle autoriteyt en ontsach (sonder welcke nochtans de Jeucht niet en is in goeden doene te houden) hier door wel nae gheheel benomen wort” (47b).

In het derde boek bespreekt Teellinck de oorzaken waarom het evangelie niet

meer uitgewerkt heeft en dat wat men eraan gedaan heeft dat te verbeteren, tot nog toe niet veel geholpen heeft. Voor het verval geeft hij tien oorzaken, waarvan de tweede de studenten in de theologie betreft. Die hadden namelijk al vroeg aan de universiteit onderwezen en geoefend moeten worden in de praktijk der godzaligheid. Nu komen zij de kansel op "sonder dat sy vele ervarentheyt hebben ghehad/ van het Gheestelijcke leven/ oft levendighe bevindinge van de verborgentheyt des Coninckrijcke Gods" (86a). Volgens Teellinck is dit ook de klacht van de professoren.

Nadat de auteur in boek vier de voornaamste hulpmiddelen ter hervorming heeft besproken, komt hij in boek vijf toe aan algemenere middelen. In hoofdstuk zeven van het vijfde boek behandelt hij het toezicht op de scholen. Hoe belangrijk de scholen voor hem zijn, blijkt als hij stelt dat kinderen die thuis een goede opvoeding van hun ouders krijgen, op school nog bedorven kunnen worden. Er moet daarom een goed toezicht uitgeoefend worden op alle scholen, bijzonder op de universiteiten en het meest bijzonder op alle kandidaten in de theologie. Allereerst bedenke men dat de godzaligheid hoger geacht dient te worden dan de geleerdheid, met als gevolg "dat wy oock over alle die gene/ dewelcke ons ter sorge/ ende ter leeringhe ghestelt zijn/ sonderlinghe daer toe sie/ dat de vreesse Gods/ ende de Godtsalicheyt by hun wel mochte gedien." (208b). Voorwaarde hiervoor is dat hun overeenkomstig hun capaciteiten vanuit de heilige Schrift kennis van God wordt bijgebracht. In dit verband doet Teellinck uitspraken die ons een indruk geven van wat hij als de ideale leermethode ziet. Kinderen van zeven of acht jaar moeten niet bepaalde geschiedenissen of de hele Bijbel honderdmaal uitspellen, uitlezen of van buiten leren, maar men moet hen als zij een hoofdstuk gelezen hebben, vragen wat zij ervan onthouden hebben en een paar verzen daarvan goed uitleggen. Daar leren zij meer van dan van een heel hoofdstuk uit hun hoofd te leren. Op de Latijnse school kan de leraar de leerlingen op de zondagmiddag de preek van 's morgens laten repeteren, in die zin dat elke leerling een onderdeel van de preek voor zijn rekening neemt en dat ook opschrijft. Teellinck beveelt het opschrijven van wat men hoort ten zeerste aan. Wie dat praktiseert, doet "alsoo meer profijt/ met een Predicatie/ als de ander met vele" (210b). Het is ook een taak van de schoolmeester de jeugd te leren bidden, en wel zo, dat de jongeren van woord tot woord begrijpen wat zij bidden als zij bijvoorbeeld het Onze Vader bidden.

Aanwijzingen

Voor dit alles geeft de auteur vier aanwijzingen. De eerste is dat een schoolmeester alleen moet reageren op wat hij zelf ziet en niet op wat andere kinderen hem vertellen. Zouden wij uit een reeds aangehaalde uitlating van Teellinck de gevolgtrekking kunnen maken dat hij voor hardhandig optreden is, hier blijkt die con-

clusie onjuist te zijn. Hij zegt namelijk uitdrukkelijk dat een schoolmeester zich ervoor wachten moet veel te slaan. Een meester moet ervoor zorgen dat de kinderen hem liefhebben. Dan zullen zij het ontzien om kwaad te doen.

Teellinck doet verrassend modern aan wanneer hij ervoor pleit ook enige studenten in de senaat van de universiteit op te nemen. De senaat weet dan wat er onder de studenten omgaat en kan hun er des te beter op aanspreken. Deze mogelijkheid zou ook studenten ertoe kunnen aanzetten zich goed te gedragen, in de hoop zelf tot de senaat bevorderd te worden.

De tweede aanwijzing is dat een predikant met enige leden uit de kerkenraad en de magistraat de scholen bezoekt en inspecteert. De scholen van die meesters die het best uit de bus komen, zouden dan aanbevolen moeten worden.

De derde aanwijzing betreft de benoeming van schoolmeesters. Men lette daarbij niet alleen op hun geleerdheid, maar ook op hun godzaligheid. Woordelijk schrijft Teellinck in dit verband: "hoe een persoon gheleerder is/ soo hy oock niet Godsalich en is/ hoe hy schadelijcker is/ in wat plaetse hy komt. Hier toe is dan een groote couragie, oft liever een groot gheloove van doen/ in die ghene/ die het beleyt der saken hebben/ dat sy conden verwachten meerder segghen/ over haer werck/ van die Godsalich zijn/ dan van andere/ als sy jmmers eenige genoegsame gaven slechts hebben tot het werck" (212a-b).

De vierde aanwijzing slaat op de (aanstaande) kandidaten in de theologie. Zij behoren van het begin af voorbeelden van godzaligheid te zijn. Tevens acht Teellinck het raadzaam dat zij al vroeg tijdens hun theologische studie beginnen met het bezoeken van zieken, het onderwijzen van onwetenden, het vertroosten van bedroefden en het vermanen van hen die een losbandig leven leiden.

Voor wat het onderwijs van de studenten in de theologie betreft, acht de auteur het noodzakelijk dat de professoren hen eraan herinneren tot welk hoog ambt zij geroepen zijn en dat zij zich daarom ook van het begin af met alle ernst in de heilige ambtswerkzaamheden te oefenen hebben, niet ziende op hun eigen voordeel, maar uitsluitend op Gods eer en der mensen zaligheid. In dit verband beveelt hij de lezing aan van Antonius Walaeus' oratie *De studii Theologici recta institutione*. De studenten behoren ook onderwezen te worden in vele gewetensgevallen "hoe sy in sulcke/ ofte sulcke ghevalen/ den eenvoudighen herten/ den twijffelmoedigen/ den radeloosen/ souden hebben aen te gaen ende te beraden" (214a). Tevens dienen zij behalve tegen allerlei dwalingen ook gewaarschuwd te worden voor allerlei drogredenen waardoor de ware godzaligheid schade wordt toegebracht.

In de vijfde plaats dient er goede acht gegeven te worden op de leefwijze en de studiezin van de studenten en dient er tucht uitgeoefend te worden. Het is ook zeer te wensen dat de studenten in de theologie die in een college samenwonen, om de beurt bidden en een stichtelijk woord spreken, als ook dat zij armen naar

ziel of lichaam bezoeken. Teellinck pleit voor meer bevoegdheden voor de hoogleraren in de theologie om welke studenten aan de universiteit ook te kunnen censureren. In verband hiermee is hij ook voor het afgeven van eerlijker testimonia. Hij verwijst hiervoor naar een uitspraak van Calvijn in een van diens brieven. Een laatste aspect snijdt Teellinck aan als hij stelt dat schoolmeesters met een voorbeeldig leven de aan hun zorgen toevertrouwde jeugd moeten voorgaan.

2.2 *Jacobus Koelman*

Het tweede kerkelijke hervormingsprogram van de Nadere Reformatie kwam in 1678 uit onder de titel *De pointen Van Nodige Reformatie, Omtrent De Kerk, en Kerkelijke, en Belijders der Gereformeerde Kerke van Nederlandt*. De schrijver hiervan was Jacobus Koelman. Nadat hij de synoden, de classes, de kerkenraden, de predikanten, de ouderlingen en de diakenen aan de orde heeft gesteld, behandelt hij in hoofdstuk zeven de scholen, de schoolmeesters en de professoren.

In het zevende hoofdstuk berispt Koelman de volgende zaken: 1. Men laat tot schoolmeester personen toe die behoorlijk onwetende zijn ter zake van de religie. 2. De armen- en de weesscholen worden niet voorzien van vrome meesters, vaders en moeders. 3. Door kerk en politiek wordt geen goed toezicht op de scholen, schoolmeesters en schoolvrouwen gehouden. 4. De plakkatens en ordianties van Staten en magistraten over de scholen worden in verscheidene steden en dorpen niet nageleefd. 5. De schoolmeesters en –vrouwen bidden bij het aangaan en het uitgaan van de school geen vrije gebeden, maar formuliergebeden. 6. Zij leren de kinderen formuliergebedjes van buiten, zonder die uit te leggen. 7. Zij bevljigten zich niet de kinderen de Catechismus te laten leren en de betekenis daarvan te laten verstaan, ondanks een desbetreffend besluit van de Synode van Dordrecht. 8. Zij spreken niet met de kinderen over geestelijke zaken, zelfs niet op de Latijnse en Franse scholen. 9. Zij bevelen de kinderen de heiliging van Gods dag niet aan en eisen 's maandags ook geen rekenschap van hen hoe zij die dag doorgebracht hebben. 10. In het algemeen bestraffen zij de zonden niet. 11. Op veel plaatsen worden de scholen niet naarstig gevisiteerd door gecommitteerden uit kerkenraad en magistraat en worden de scholen van de beste meesters ook niet aangeprezen. 12. Op de universiteiten worden meer ongerechtigheden bedreven dan ergens anders. 13. De professoren houden geen wakend oog op de studenten en proberen niet via de beste studenten erachter te komen wie van de studenten zich het meest misdragen. 14. De professoren in de filosofie behandelen de gewetensgevallen zonder tegenspraak van theologen en kerkenraden te dulden. 15. Verschillende professoren in de filosofie volgen Cartesius en Hobbes, met als droevig gevolg dat vele studenten atheïsten zijn als zij van de universiteit afkomen. 16. Zij leren de studenten dwaalleringen, waartegen door de hoogleraren in de theologie niet behoorlijk is opgetreden. 17. Sommige professoren in de

theologie leggen het erop aan allerlei nieuwe en ongehoorde verklaringen van de heilige Schrift te geven. 18. Sommige hoogleraren in de filosofie en de theologie willen een absolute vrijheid bij hun onderwijs hebben.

Vergelijking van Koelmans inzichten met die van Teellinck leert dat de eerste in aanzienlijke mate afhankelijk is van zijn voorganger en deze soms woordelijk nashrijft (1, 2, 3, 10, 11, 12 en 13). Anderzijds legt hij vele eigen accenten en past hij het erfgoed van de Nadere Reformatie op een eigen, authentieke en vitale wijze toe op de omstandigheden en de bijzonderheden van zijn tijd, die een halve eeuw later valt dan die van Teellinck. Zijn eigen accenten betreffen de speciale vermelding van de schoolvrouwen, de verwijzing naar de plakaten en de ordianties, de noodzaak van vrije gebeden, het leren van de Catechismus, het geestelijke gesprek en de heiliging van Gods dag. Meer in het raam van zijn tijd past zijn vurige bestrijding van cartesiaanse en coccejaanse inzichten onder hoogleraren in de filosofie en de theologie.

2.3 Johannes de Swaef

Het reeds genoemde werk van De Swaef bestaat uit twintig hoofdstukken, waarvan het zeventiende voor ons onderwerp van belang is. De Swaef behandelt daarin het naar school doen van de kinderen, en de schoolmeester. Ouders hebben de plicht hun kinderen naar een goede schoolmeester te sturen, dat wil zeggen naar een meester die in de eerste plaats godzalig en in de tweede plaats bekwaam is. Er zijn twee redenen waarom een schoolmeester godzalig moet zijn: "Eerstelyck op dat hy uyt conscientie syn beroep betrachte/ ende dat hy (al is 't soo dat hy van zyn beroep leven moet/ nochtans) de kinderen die hem vertrouwt werden/ met rechte liefde/ ende een vaderlycke affectie/ onderwyse/ leere/ en voordere. Ten anderen op dat hy oock den kinderen de Godsaligheyd leeren konne/ beyde met onderwysen/ ende met syn exempel" (pp. 249-250). Verder worden in een schoolmeester vereist: zachtmoedigheid, gezag, vrijmoedigheid om te straffen en gerechtigheid. Bij het derde punt klaagt De Swaef over ouders die het de meester kwalijk nemen dat hij hun kind straft. Uit vrees dat die ouders hun kinderen naar een andere school doen, durven schoolmeesters die kinderen niet te straffen.

De bekwaamheid valt in tweeën uiteen: de meester moet de stof zelf beheersen en hij moet die over kunnen dragen op de kinderen. Voor wat het laatste betreft moet de meester rekening houden met allerlei verschillen tussen de kinderen en moet hij duidelijk zijn in zijn uitleg. Ter onderstreping van zijn dringende oproep om kinderen naar een goede schoolmeester toe te sturen, geeft De Swaef twee citaten uit het opvoedingsgeschrift van de heidense filosoof Plutarchus, die tezamen zo'n vier bladzijden beslaan. Tevens roept hij de daarvoor verantwoordelijke instanties op uitsluitend goede schoolmeesters toe te laten. Hij verwijst hierbij naar het Middelburgse schoolreglement van 1592, waarvan hij vijf artikelen citeert.

Ook De Swaef kent punten van overeenkomst met Teellinck (de rol van de godzaligheid en het gedrag van ouders als hun kind gestraft wordt). Overigens heeft hij een eigen aanpak en verwerking van het onderwerp.

2.4 Samenvatting

In beide programschriften van de Nadere Reformatie komt naar voren dat het onderwijs in belangrijkheid op de kerk volgt. In dit licht bezien is het opmerkelijk en op het eerste gezicht teleurstellend dat er afgezien van de drie behandelde auteurs, die alle drie in de provincie Zeeland hebben gewerkt en wier geschriften ook daar gepubliceerd zijn, binnen de Nederlandse vroomheidsbeweging zo goed als geen aandacht aan dat onderwerp is geschonken. Toch moet hier niet al te veel betekenis aan gehecht worden. Er zijn nadere reformatoren geweest die in hun oeuvre met geen woord over het onderwijs repten, maar die er wel in de praktijk zorg voor gedragen hebben dat het onderwijs in hun omgeving hervormd werd in de zin van de Nadere Reformatie. Ik geef één voorbeeld. De Zwolse predikant Everhardus Schuttenius (ca. 1595-1655) voerde op de zogenaamde kleine scholen het Kort Begrip voor de jongere leerlingen en de Heidelbergse Catechismus voor de oudere leerlingen in. Tevens lukte het hem in 1635, na jarenlang tevergeefs bij de plaatselijke overheid daarop aangedrongen te hebben, een ontwerp-schoolreglement voor de Latijnse school goedgekeurd te krijgen, waardoor niet alleen een einde werd gemaakt aan de vele wantoestanden, maar waarin ook duidelijk idealen van de Nadere Reformatie een plaats hadden gekregen. Zo moesten de voor te schrijven leerboeken bij voorkeur van christelijke en niet van heidense auteurs zijn. Het personeel van de Latijnse school moest een scherpe tucht over de jeugd uitoefenen. De magistraat moest elk kwartaal de Latijnse school laten visiteren en erop toezien dat uitsluitend gereformeerde schoolmeesters toegelaten en aangenomen werden en dat die de gereformeerde kinderen 's zondags naar de kerk meenamen "om also de jonge jeucht des te beter tot de kennis van de ware religie ende de christelijke Godsalicheydt te brengen".

Dat de school op de kerk volgt, houdt in dat de kerk in samenwerking met de politiek geroepen is om goed toezicht op de school te houden, niet alleen met het oog op de kennis, maar ook met betrekking tot de vreze Gods en de godzaligheid. Het schoolgebeuren staat heel duidelijk in het raam van het theocratisch ideaal.

De tweepoligheid zoals onderwijzen en leren is de Nadere Reformatie geheel vreemd. Het schoolgebeuren wordt veelal in het perspectief van het onderwijzen gezien. Er is oog voor de verschillen tussen de leerlingen in capaciteit, leergierigheid en ijver. Er wordt zelfs geponeerd dat dit tot diversiteit in didactiek moet leiden. Maar dit laat tegelijk zien dat de denkrichting toch in bepalende zin van de docent naar de leerling loopt. Reflexie over leerprocessen gedacht vanuit de leerling, komt men niet tegen.

Nadruk op godzaligheid

De vraag naar het typerende van de visie van de Nadere Reformatie op het onderwijs, moet in alle omzichtigheid beantwoord worden. Veelal wordt gedacht dat het eigene gelegen is in de dubbele doelstelling: niet alleen kennis en kunde, maar ook godzaligheid, zowel bij het onderwijzend personeel als bij de leerlingen. In historisch perspectief blijkt deze mening evenwel niet houdbaar. Een heiden als Plutarchus vond het al een eerste vereiste van een goede onderwijzer dat hij een voorbeeldig leven leidde en de jeugd goede zeden bijbracht. Christen-humanisten als Desiderius Erasmus (1469-1536) en Johannes Ludovicus Vives (1492-1540) hebben in de zestiende eeuw hetzelfde geponeerd, zij het dat de zeden door hen christelijk-moralistisch werden gevuld. Feitelijk staat de Nadere Reformatie met haar visie op het onderwijs in een zeer oude traditie, die tot de Klassieke Oudheid teruggaat. In feite is het kenmerkende van de visie van de nadere reformatoren een kwestie van gradatie. Zij onderscheidt zich door een grotere nadruk op de godzaligheid te leggen, een groter gewicht daaraan te hechten en door, in samenhang hiermee, verstrekkender consequenties daaraan te verbinden. Bij Teellinck en Koelman kan het onderwijs niet ter sprake komen, of het thema godzaligheid wordt bespeeld. Uit diverse uitlatingen blijkt dat zij ten diepste een meerwaarde aan dat motief toekennen boven de deskundigheid. Bij het benoemingsbeleid moet vooral naar de godzaligheid gekeken worden. Zonder deze geldt voor een leerkracht: hoe geleerder, des te verkeerder. Het is te begrijpen dat De Swaef vanuit zijn positie veel gewicht aan de deskundigheid hecht. Toch staat ook bij hem de godzaligheid op de eerste plaats. De voorbeeldfunctie van de leerkracht ontvangt dan ook veel nadruk. De godzaligheid in combinatie met deze exemplarische betekenis heeft als vooronderstelling kennis van de Schrift, van de Catechismus en van de gereformeerde leer in het algemeen.

Wat in het onderwijs van de Nadere Reformatie opvalt, is dat het onderwijs moet leiden tot (geestelijke) activiteit. De jongere kinderen moet geleerd worden zelf het Woord uit te leggen. De oudere en begaafdere jeugd moet opgeleid worden tot het actief repeteren van de gehoorde preken. Ja, van jongsaf moeten alle leerlingen ook onderwezen worden in het bidden. Zelfs het gebed is voor de Nadere Reformatie niet te geestelijk en te intiem om voorwerp van (praktisch) onderwijs te zijn. De visie van de Nadere Reformatie wordt verder gekenmerkt door een strikte uitoefening van de tucht, die echter nooit in hardvochtigheid of barbaarsheid kan vervallen, omdat tevens benadrukt wordt dat de tucht alleen maar op de wijze van de liefde gehanteerd mag worden. Door de strafoefening moet de docent de leerling niet van zich verwijderen, maar integendeel tot hem terugbrengen. De tucht behoort vaderlijk van aard te zijn. Met deze kenmerkende twee-eenheid van strenge tucht en vaderlijke liefde staat de Nadere Reformatie niet apart, maar voegt zij zich in de christen-humanistische traditie.

Wat wellicht minder vaak voorkomt, is de sociale dimensie zoals de beide theologen die verwoorden. Hun vurig pleidooi ook de armen- en de weesscholen van goed onderwijzend personeel te voorzien, doet weldadig en bijbels aan. Het is des te indrukwekkender als we zien en verdisconteren dat de eerste pleitbezorger hiervan, Teellinck, uit de hoogste sociale kringen van de Republiek afkomstig was.

3. De visie van de Nadere Reformatie in de praktijk

Bij een onderzoek als het onderhavige moet de onderzoeker zich tevreden stellen met een beeld van de ideeën over het onderwijs. Hoe het in de historische werkelijkheid ging en wat de concrete consequenties en uitwerkingen van het ideaalbeeld waren, onttrekt zich bij gemis aan bronnen gewoonlijk aan de waarneming van de eenentwintigste-eeuwer. Toch heeft het historische bedrijf soms verrassingen in petto. Zo ook hier. Er zijn gegevens die ons een indruk geven van wat men in de praktijk voor zijn visie over had en van de belangrijke vraag of het binnen de Nadere Reformatie bleef bij een vroom gekoesterd onderwijsideaal dat in de praktijk nooit gehaald werd, of dat de voorgeschreven orde ook geleefde praktijk was. Alle gegevens zijn gegroepeerd rond Teellinck. Enerzijds is dat jammer, want nu blijft het tot één persoon beperkt en dat is een smalle basis. Anderzijds is die ene persoon wel de vader van en de allerbelangrijkste persoon uit de vroomheidsbeweging, zodat gegevens omtrent hem meer zeggingskracht hebben dan die van welke andere nadere reformator ook.

3.1 Keuze voor school en universiteit

Een van de uiterlijke kenmerken van het huidige reformatorisch onderwijs is dat ouders hun kinderen dagelijks soms uren in een bus of busje laten zitten om hen het onderwijstype van hun keuze te laten volgen en dat zij daarvoor kapitale bedragen per jaar over hebben. Reformatorisch onderwijs betekent in de huidige praktijk vaak een school op (grote) afstand.

Het is vrijwel onbekend dat Teellinck in het begin van de zeventiende eeuw vanuit een zelfde principieel standpunt tot een identieke handelwijze kwam. Zelf had hij in zijn jeugd op de Latijnse school in zijn vaderstad gezeten. Als Middelburgs predikant liet hij zijn eigen kinderen evenwel niet naar de Latijnse school van de Zeeuwse hoofdstad gaan, maar stuurde hij ze vanuit Zeeland helemaal naar de Latijnse school van Rotterdam. Zelf had hij als Zeeuw in eigen land gestudeerd aan de dichtstbijzijnde universiteit, namelijk die te Leiden. Zijn kinderen stuurde hij evenwel naar de in een noordelijke uithoek gelegen universiteit te Franeker. Wat zat daar achter? Een generale kenner van de zeventiende eeuw heeft zijn antwoord al klaar. Het behoorde tot de elitecultuur van die dagen om studerende kinderen naar de beste onderwijsinstellingen te sturen. Dat die vaak niet in de buurt lagen, nam men op de koop toe. Tevens behoorde het ook toen al tot een topop-

leiding dat studenten zich ook internationaal oriënteerden, de zogenaamde Grand Tour. Dit laatste argument kan in het geval van Teellinck absoluut niet opgaan. Terwijl hij zelf wel zo'n zeven jaar lang buitenlandse universiteiten heeft bezocht, weten we er niet van dat een van zijn kinderen in het buitenland aan de voeten van hooggeleerde heren heeft gezeten. Waarschijnlijk bezat hij daarvoor niet de benodigde middelen. Maar al had hij die gehad, dan had hij die zeer waarschijnlijk daarvoor niet aangewend. Hij kende immers uit eigen ervaring de gevaren en de verleidingen op allerlei gebied, die zulke buitenlandse studiereizen en -verblijven met zich meebrachten. De belangrijkste reden zal echter wel geweest zijn dat godzaligheid voor hem belangrijker was dan kennis en eliteculturele conventie. Dit zal tevens de verklaring vormen voor het feit dat zijn zoons in tegenstelling tot hemzelf niet gepromoveerd zijn.

Toch rijst in dit verband een erg interessante vraag. Teellinck is zelf in Engeland in piëtistisch-puriteinse kringen tot een diepingrijpende bekering en zelfs tot een overtuigd roepingsbesef gekomen. Waarom zond hij zijn zoons die theologie gingen studeren, niet naar Engeland, waar ook de familie van zijn vrouw woonde? Het antwoord is onthutsend eenvoudig en afdoende: omdat zijn eigen land een hoogleraar in de godgeleerdheid herbergde, die naar zijn gevoelens de piëtistisch-puriteinse theologie beter dan wie ook doceerde: de Engelsman William Ames (1576-1633), die een hoogleraarsstoel in Franeker bezette.

Wat zijn de gegevens? Op 25 oktober 1624 liet de oudste zoon van Willem Teellinck, Maximiliaan (1606-1653), zich als student aan de Franeker universiteit inschrijven. Vier dagen later volgde zijn broer Justus. Nadat Maximiliaan drie disputaties onder Ames had verdedigd, heeft hij in 1625 de Friese academie verlaten om als predikant de Gereformeerde Kerk te gaan dienen. Zijn broer Justus is daar zeker tot 1627 gebleven. Aangezien er daarna niets meer van Justus bekend is, houd ik het erop dat hij aan een besmettelijke ziekte overleden is.

Er is echter nog meer. Zowel Maximiliaan en Justus blijken de Latijnse school te Rotterdam bezocht te hebben. Op die school, die traditioneel ook kostschool was voor de van elders komende pupillen, zwaaiden de gebroeders Jacob Beeckman (1590-1629) en Izaäk Beeckman (1588-1637) de scepter. De kwaliteit van het door de beide Beeckmannen gegeven onderwijs was zo goed, dat die zelfs buitenlandse studenten trok. Ongetwijfeld zal dit voor Willem Teellinck van belang zijn geweest, maar van doorslaggevend gewicht was het dat de beide docenten overtuigde geestverwanten van hem waren, terwijl hij door Izaäk zelfs als diens geestelijke leidsman werd gezien. Het is bekend dat Izaäk, die de lessen in de logica en de retorica voor zijn rekening nam, een meer dan normale nadruk op de praktische toepassing van de aangeleerde denk- en redeneerregels legde. Tevens liet hij leerlingen een op die dag door een lokale predikant gehouden preek woordelijk, uit het hoofd en vanaf een spreekgestoelte herhalen. Dit was de prak-

tisering van een van de idealen van de Nadere Reformatie. Ook in de omschrijving die Izaäk van een goede school gaf, “de kinderen in Godsalicheyt ende geleertheit op te queecken”, klinkt voluit de Nadere Reformatie. Het behoeft dan ook aan geen enkele twijfel onderhevig te zijn dat het geestelijke klimaat op de school van de beide Beeckmannen de belangrijkste motivering voor vader Teellinck is geweest om zijn zoons in Rotterdam op school te laten gaan. Dat die school tevens zelfs internationaal als een van de beste in zijn soort bekend stond, was mooi meegenomen.

3.2 *Onderwijsmethodiek*

Dankzij het dagboek van Izaäk Beeckman kan er ook iets gezegd worden over een visie van de Nadere Reformatie op onderwijsmethodiek. Volgens hem moest er geheel gebroken worden met het bestaande klassikale systeem en de gebruikelijke frontale manier van lesgeven. Naar het voorbeeld van de Engelse ‘colleges’ (hier ontwaar ik weer invloed van Teellinck op Beeckman) moesten de docenten een meer begeleidende en initiërende taak krijgen. Wie zegt dat het leerhuis modern en nieuw is? De zelfwerkzaamheid van de leerlingen zou moeten worden gestimuleerd door de ouderen de jongeren te laten onderwijzen en de snelle leerlingen de trage. Beeckman had wel meer vooruitstrevende ideeën. Zo had hij het plan opgevat om naast de Latijnse school een Collegium mathematicum op te zetten, zowel voor leerlingen van de school als voor geïnteresseerde burgers. In dat Collegium zouden onder leiding van Beeckman zelf ‘ongeleerde’ deelnemers onderwezen worden door de ‘geleerde’, zodat Beeckman zelf veel meer mensen zou kunnen bedienen dan in een gebruikelijk klassikaal systeem. Wij doen de opzienbarende ontdekking dat de paar Latijnse scholen van de Nadere Reformatie die ons land in de zeventiende eeuw rijk is geweest (nadat Beeckman van 1620-1627 zijn broer op de Rotterdamse school geassisteerd had, is hij van 1627-1637 rector van de Latijnse school te Dordrecht geweest), er ultramoderne onderwijsmethoden op na hielden!

De gerichtheid op de vroomheid zorgde niet alleen in ons land binnen de Nadere Reformatie voor vernieuwende onderwijsideeën en -praktijken, maar ook in het buitenland. In het Duitse piëtisme was het vooral August Hermann Francke die in Halle tot nog grotere prestaties op dat gebied kwam. Kennelijk werkt vroomheid internationaal bevruchtend op het onderwijs.

Het verhaal van Izaäk Beeckman is met het voorgaande niet af, maar begint nu juist heel spannend te worden. De bepalende achtergrond van zijn denkbeelden en wetenschappelijke werk wordt gevormd door de filosofie van Petrus Ramus (1515-1572). Deze Franse christen-humanist ontwikkelde in reactie op de scholastiek een wijsgerig systeem van een geheel eigen gehalte. Voor hem gaat het niet om het weten, maar om het doen. De wetenschap, met inbegrip van de theo-

logie, is niet theoretisch, speculatief of contemplatief, maar praktisch van aard. Het primaat van het verstand vervangt hij door dat van de wil. In plaats van de ingewikkeldheid en onoverzichtelijkheid van de schier eindeloos doorgevoerde afleidingen en onderscheidingen van de scholastiek stelt hij eenvoud en helderheid. De scholastiek werkt altijd van het algemene naar het bijzondere. Het ramisme praktiseert deze methodiek ook wel, maar neemt principieel zijn uitgangspunt in het bijzondere.

De theologie van Ames is in feite niet anders dan de verwerking van het wijsgerig stelsel van Ramus op het gebied van de theologie. Het kan niet toevallig zijn dat de leermeesters die Willem Teellinck voor het onderwijs van zijn zoons het geschiktst achtte, allen ramisten waren. Kennelijk was ook hij, die op andere punten geen ramist was, gegrepen door de ramistische nadruk op het praktische, het eenvoudige en het heldere. Die sloot het nauwst aan bij zijn streven volgens de Nadere Reformatie. Bij De Swaef is diezelfde ramistische invloed constateerbaar als hij stelt dat de leerkracht duidelijk in zijn uitleg moet zijn.

Het zou onjuist zijn de hele Nadere Reformatie en dus ook haar hele onderwijsvisie in de traditie van Ramus te plaatsen. De nationaal en internationaal zo invloedrijke spil van deze beweging, de Utrechtse hoogleraar Voetius, was een fervente aanhanger van het scholastieke systeem, juist in het onderwijs. Binnen de beweging zal hij wel niet de enige geweest zijn. Het opmerkelijke is nu dat hij, uitgaande van het algemene naar het bijzondere, uiteindelijk op dezelfde nader-reformatorische standpunten uitkomt als een man als Ames. Zo bijvoorbeeld bij zijn behandeling van het begrip theologie. Na alle andere soorten theologie afgelopen te zijn en aanbeland te zijn bij de zaligmakende theologie, verklaart ook hij dat die praktisch van aard is en dat die de eigenlijke theologie is. Welbeschouwd wint binnen de Nadere Reformatie de eenheid van de gerichtheid op de vroomheid het uiteindelijk van alle verscheidenheid in filosofisch en theologisch systeem.

4. Beeld in het onderwijs

Aangezien de rol van het beeld en zeker ook van het levende beeld in het reformatorisch onderwijs in toenemende mate aan sterkte wint, is het geen gekke gedachte te peilen of en hoe dan het beeld in het nader-reformatorisch onderwijs geïntegreerd werd. Zo'n onderzoek lijkt op het eerste gezicht volledig dood te lopen, aangezien bij de bespreking van het onderwijs de relatie met het beeld door de nadere reformatoren niet wordt gelegd. Toch doen zij in een ander verband, namelijk bij de behandeling van het tweede van de Tien Geboden, wel uitspraken die laten zien hoe zij over die verhouding dachten.

Maximiliaan Teellinck, de oudste zoon van Willem Teellinck, somt in zijn *Gron-dighe Verclaringhe, over De thien Gheboden/ ende het Ghebedt onses Heeren* uit

1639 de gevallen op dat afbeeldingen geoorloofd zijn. Hij onderscheidt daarbij tussen geestelijke en tijdelijke dingen. Onder de laatste schaart hij ook het onderwijs: "Om eenighe eerlijcke konsten daer door te beter te leeren/ of dinghen te kennen/ als het maken van huysen/ of yet anders/ door het voor-hebben van die patroonen/ door het afbeelden van cruyden/ beesten/ visschen/ ghesterten/ platen/ rotsen/ landen/ steden/ revieren/ &c."

De Beilense predikant Johannes Beeltsnyder (1603-na 1682) schrijft tegen het einde van zijn bespreking van het tweede gebod in zijn *Anathomie, dat is: Ontleding des Christelijcken Catechismi* uit 1651/2 als volgt: "Om de menschen daer door eenighe eerlijcke konsten te beter te leeren; ghelijck daer zijn de 26 Beelden van kruyden/ gedierten/ Ledematen/ instrumenten ende diergelijcke." (346b).

De Hoornse predikant Petrus de Witte (1622-1669) merkt in zijn *Catechizatie over den Heidelbergschen Catechismus* uit 1652 bij de behandeling van antwoord 97 op: "om de menschen eenige eerlicke kunsten daer door te beter te leeren/ gelijk daer zijn de beelden van Kruyden/ Gedierten/ Ledematen/ Instrumenten etc." (790).

De Rotterdamse predikant Franciscus Ridderus (1620-1683) schrijft in het tweede deel van zijn *Sevenvoudige oeffeningen over de Catechismus* uit 1671: "Om daer door eenighe nutte konsten en wetenschappen te leeren/ gelijk daer toe worden gebruyckt de beelden van Dieren/ Kruyden/ en dergelijcke." (254). Onweerlegbaar komt uit dit overzichtje naar voren dat de nadere reformatoren enerzijds weliswaar in principe geen bezwaar hadden tegen het gebruik van visuele leermiddelen in het onderwijs, maar dat zij anderzijds het praktisch gebruik van afbeeldingen beperkten tot die vakken die zich door hun aard daarvoor direct lenen.

5. Betekenis voor het heden

Tot slot en bij wijze van experiment, en niet het minst tot uitlokking van discussie wil ik de indicatoren uit het voorgaande in stellingen naar het heden en de toekomst trachten te vertalen:

1. Bij het benoemingsbeleid van onderwijzend personeel hechte men meer waarde aan vreeze Gods en godzaligheid dan aan deskundigheid. Hoe deskundiger een onbekeerde en ongodzalige leerkracht is, des te gevaarlijker!
2. De leerkracht is uiteindelijk belangrijker dan het didactisch systeem en methodes die gevolgd worden.
3. Scholen moeten zich er sterk voor maken dat godsdienst en aanverwante vakken een substantieel onderdeel van het lessenspakket blijven uitmaken.
4. Scholen verliezen liever door een strikte handhaving van een rechtvaardige tucht leerlingen en daarmee overheidssubsidies en dergelijke, dan dat zij ouders en hun kinderen in hun onbijbelse verlangens ter wille zijn en tegemoetkomen.

5. Die tucht kome voort uit een vaderlijke bewogenheid en liefde en zij erop gericht het respect en zelfs de liefde van de leerlingen te (her)winnen.
6. Men streve kennisverwerving, maar niet minder kennisverwerking na.
7. Het onderwijs moet leiden tot praktisering van het geleerde, ja zelfs tot geestelijke activiteit.
8. Als het ramistische principe dat kennis praktisch gericht moet zijn, meer in praktijk gebracht zou worden, zou er heel wat overbodige leerstof overboord gezet kunnen worden, zou de theorie veel vaker door de praktijk afgewisseld kunnen worden en zou de motivatie onder de leerlingen heel wat vergroot worden.
9. Men hoeft niet a priori negatief aan te kijken tegen afschaffing van een strak klassensysteem en de invoering van een leerhuismodel. Wel bedenke men dat hiervoor gemotiveerde leerlingen vereist zijn.
10. Leerkrachten zouden zich veel meer dan nu veelal het geval is, bewust moeten zijn van hun hoge roeping en verantwoordelijkheid met betrekking tot de voorbeeldfunctie die zij hebben en de mogelijke identificatiefiguur die zij vormen voor de leerlingen.
11. Het reformatorisch onderwijs hoeft zich niet te schamen voor zijn oudste voorgangers in de zeventiende eeuw in de gestalten van de Latijnse school te Rotterdam en te Dordrecht, zoals die geleid werden door de gebroeders Beeckman. Integendeel, het kan voor de dag komen met zulke voorgangers, die zelfs internationaal leerlingen trokken en die een onderwijssysteem hanteerden dat toen uiterst vooruitstrevend was en dat nu nog zo modern is als maar kan.
12. Wellicht zou een deskundige en diepergravende studie van dat ramistische onderwijssysteem nog veel meer nuttige indicatoren opleveren voor de bezinning waartoe deze lezing een bescheiden bijdrage wil zijn.

Literatuur

- Beeltsynder, J. (1654). *Anathomie, dat is: Ontledinghe des Christelijcken Catechismi*. Amsterdam.
- Berkel, K. van (1983). *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam: Rodopi.
- Brecht, M. (1993). August Hermann Francke und der Hallische Pietismus. In M. Brecht (Hrsg.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert* (pp.490-496). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Brienen, T. (1993). Maximiliaen Teellinck (ca. 1606-1653). In J.B.H. Alblas et al., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie: III* (pp. 69-82). Rotterdam: Lindenberg.
- Budding, D.J. (1983). Franciscus Ridderus. Zijn leven en zijn opvattingen aan-

- gaande het Heilige Avondmaal onderzocht en vergeleken met enkele karakteristieke vertegenwoordigers uit de Reformatie en de Nadere Reformatie. In *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 7, 73-108.
- Duker, A.C. (1897-1913). *Gisbertus Voetius: drie delen*. Leiden.
- Engelberts, W.J.M. (1898). *Willem Teellinck*. Amsterdam.
- Graafland, C, Hof, W.J. op 't & Lieburg, F.A. van (1995). Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling. *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 19, 105-184.
- Groenendijk, L.F. (1990). Johannes de Swaef (1594-1653). In T. Brienens et al., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II* (pp. 11-18). Kampen: De Groot Goudriaan.
- Hof, W.J. op 't (1990). Everhardus Schuttenius (ca. 1595-1655). In T. Brienens et al., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II* (pp. 19-31). Kampen: De Groot Goudriaan.
- Hof, W.J. op 't (2001). De internationale invloed van het puritanisme. In W. van 't Spijker, R. Bisschop & W.J. op 't Hof, *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed* (pp. 314-315). Zoetermeer: Boekencentrum.
- Hof, W.J. op 't (2001). Een onbekende zoon van Willem Teellinck. *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 25, 84-89.
- Hof, W.J. op 't (2003). Geloofsleer en geloofsbeleving in de Nadere Reformatie. In R. Bisschop (ed), *Kennis van hoofd en hart. Dogmatische thema's in de Nadere Reformatie*. Achtste wintercursus van de Stichting Studie der Nadere Reformatie (SSNR) 2002/2003, eerste lezing. Veenendaal: SSNR.
- Krull, A.F. (1901). *Jacobus Koelman. Eene kerkhistorische studie*. Sneek.
- Kymmell, J.A.R. (1922). Iets over Johannes Beeltsnijder, predikant te Beilen. In *Nieuwe Drentsche volksalmanak*, 14, 9-40.
- Lieburg, F.A. van (1990). Jacobus Koelman (1631-1695): jeugd en studietijd. In T. Brienens et al., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II* (pp. 57-62) Kampen: De Groot Goudriaan.
- Ridderus, F. (1671). *Sevenvoudige oefeningen over de Catechismus*, II, Rotterdam.
- Sprunger, K.L. (1972). *The Learned Doctor William Ames. Dutch Backgrounds of English and American Puritanism*. Urbana/Chicago/London: University of Illinois Press.
- Teellinck, M. (1639). *Grondighe Verclaringhe*. Middelburg. 32b.
- Ong, W.J. (1958). *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Swaef, J. de (1740). *De geestelycke queeckerye* (pp. 249-250). Middelburg.
- Visscher, H. (1894). *Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken*. Haarlem: J.M. Stap.
- Witte, P. de (1652). *Catechizatie over den Heidelbergschen Catechismus*, Hoorn.